

ВНУТРІШНЬОІНСТИТУЦІЙНІ РИЗИКИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Садрицька Світлана Валеріївна – аспірант кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Статтю присвячено проблемі ризиків, які пов'язані з функціонуванням сучасної системи української вищої школи. Розглядаючи феномен "інституційних пасток", автор акцентує увагу на взаємозв'язку ризиків з дисфункціями системи вищої освіти, а в їх подоланні бачить умову підвищення якості вищої освіти в Україні.

Ключові слова: система вищої освіти, функції вищої освіти, "інституційні пастки", ризики системи вищої освіти.

Статья посвящена проблеме рисков, которые связаны с функционированием современной системы украинской высшей школы. Рассматривая феномен "институциональных ловушек", автор акцентирует внимание на взаимосвязи рисков с дисфункциями системы высшего образования, а в их преодолении видит условие повышения качества высшего образования в Украине.

Ключевые слова: система высшего образования, функции высшего образования, "институциональные ловушки", риски системы высшего образования.

The article is dedicated to the problem of the risks, that are connected with the functioning of the modern system of Ukrainian higher school. The author pays attention on the phenomenon "institutional traps", and its role in the interrelation of risks with the disfunctions of the system of higher education. To solve the problem improvement in the quality of higher education in the Ukraine author advised overcoming risks.

Key words: the system of higher education, function of higher education, "institutional traps", the risks of the system of higher education.

Приєднання України до Болонських домовленостей країн європейського простору особливо гостро поставило питання підвищення якості освіти. Якість вищої освіти поступово утверджується як головний критерій порівняння ефективності, життєздатності не тільки освітніх, але й соціальних систем. Перехід до інформаційного суспільства зумовлює зростання пов'язаної з цим конкуренції країн світу, яка передбачає інтенсивний розвиток усіх сфер суспільного життя. Україна, базуючись на загальноєвропейських та світових підходах до розбудови освітньої сфери, надає важливого значення проблемі якості освіти, проголошуючи її національним пріоритетом та передумовою національної безпеки держави, дотримання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо реалізації права громадян на освіту.

Україна завжди прагнула забезпечувати своїм громадянам освіту, яка відповідала б стандартам і нормам найбільш ефективних і якісних освітніх систем Європи і світу. Однак за сучасних умов, коли функції освіти змінюються, змінюється ефективність їх виконання, в середині самої системи вищої освіти виникають ризики. Це обумовлює необхідність соціологічного вивчення ризиків у системі освіти і пошуку факторів, що можуть позитивно вплинути на їх зменшення. Одним з вирішальних факторів, на нашу думку, є комплексне вирішення проблеми якості вищої освіти, що мінімізує соціальні загрози і ризики для груп людей, задіяних у сфері освіти або зведе до допустимого рівня, який не загрожує успішній життєдіяльності та сталому розвитку.

Відповідність вищої освіти умовам соціальної безпеки безпосередньо пов'язана з ефективним виконанням освітою своїх головних функцій, в першу чергу, соціальних. Інституційні зміни, що відбуваються у системі вищої освіти і породжують ризики, безумовно, є предметом наукового осмислення. Найбільш цікавим на наш погляд є дослідження "інституційних пасток" в які потрапляє система освіти сьогодні [1]. В рамках цієї статті ми прагнемо з'ясувати, які основні "пастки" породжує функціонування сучасної української системи вищої освіти та які ризики криються за цим.

Термін "інституційна пастка", як неефективна стійка норма, частіше використовується в економічній науці. Під нормою у даному контексті ми розуміємо правило, якому слідують або повинні слідувати великі групи суб'єктів у сфері освіти. В освіті, як і в будь-якій сфері діяльності людини, існує безліч альтернативних норм, тож кожному доводиться обирати, з якої з них виходити. Стабільність, що виникає, у цьому контексті

означає, що при малих збуреннях система освіти залишається в інституційній пастці, можливо, лише дещо змінюючи свої параметри, і повертається в колишній стан, як тільки зникає джерело збурення. Окремі суб'єкти або їх групи несуть втрати, відхиляючись від інституційної пастки. Проте одночасний перехід всіх (або навіть значної частини) до альтернативної норми може вести до поліпшення положення всіх учасників процесу. Головна причина стійкості інституційних пасток, як вважають фахівці, – це недоліки координації, тобто управління. Виникнення інституційних пасток, на нашу думку є важливим джерелом ризиків у системі вищої освіти. Їх формування і закріплення обумовлено ефектами координації, наслідування і культурної інерції.

"Споживацьке" відношення і корупція. Корупція не є новим явищем для нашої країни – корупція існувала і раніше. Особливості нинішньої корупції, що сприяли підвищенню інтересу до вивчення цього феномену з боку науковців, полягають у істотному розширенні її традиційних форм, відкритості і цинізмі, а також у відсутності критичного ставлення до корупції на рівні повсякденного сприйняття. Поступово і освіта стає предметом купівлі-продажу. Якби оптимістичні заяви не лунали про перемогу над корупцією завдяки незалежному тестуванню, існування під час попередньої вступної компанії об'яв: "Забезпечу вступ до будь-якого ВНЗ" – ілюструє протилежне. Така ситуація є ризиковою для людей не лише через можливе шахрайство, а несе більш глобальні наслідки для всього суспільства. Результати досліджень соціологів Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна¹ показали, що 23% опитаних респондентів визнали, що тією чи іншою мірою хабарі допомогли їм стати студентами. Але більш поглиблений аналіз показав, що зарахування до ВНЗ завдяки хабару може поєднуватись із урахуванням при цьому рівня підготовки, а може бути єдиною підставою вступу до ВНЗ, можливість потрапити до нього "випадкових" студентів. Досить часто ті, хто вдавалися до хабара, вважали, що їхні знання або зовсім не мали при цьому значення, або частково мали значення. Серед таких студентів більша частка не зацікавлені у отриманні освіти за фахом, адже головним мотивом при виборі навчального закладу були фінансові можливості та зв'язки батьків. Крім того, існує зв'язок між показниками академічної успішності та застосуванням для вступу хабара. Чим гірша успішність студента, тим частіше визнається, що саме хабар відкрив доступ до вищої освіти. Отже, ця частка студентів є більш пасивною у навчанні та науковій діяльності, що негативно впливає на якість майбутніх фахівців. Крім того, корупція при вступі робить менш доступною освіту для дітей з родин з обмеженими фінансовими можливостями, що пов'язано з наступною небезпекою в сфері освіти – продукуванням соціальної нерівності.

Про роль вищої освіти як каналу соціальної мобільності та протилежну їй функцію селекції останнім часом полемізують найбільше. Як вже неодноразово засвідчувалось, більшість сучасних студентів – це діти освічених та матеріально забезпечених батьків [2, с.124-126]. Тобто сподівання студентів на те, що завдяки вищій освіті вони зможуть підвищити свій соціальний статус та забезпечити матеріальний статок у майбутньому, мало імовірно. В той же час, серед студентів існує думка, що отримання вищої освіти з престижної сьогодні спеціальності дає можливість підвищити свій соціальний статус порівняно з батьками, а найбільш ефективним соціальним ліфтом молодь вважає перспективну роботу. І хоча серед факторів життєвого успіху на першому місці все ж залишається власний інтелект, здібності (60%), на друге місце виходить такий фактор, як впливові друзі, родичі, наявність зв'язків (49%). Існування практики протекціонізму призводить до того, що переваги в процесі працевлаштування не завжди мають найкраще підготовлені випускники.

Серед небезпек, що безпосередньо пов'язані з системою вищої освіти, ми не могли залишити поза увагою перевиробництво фахівців з вищою освітою, що ускладнює молоді пошук робочого місця. Розуміючи ризики ринку праці, студенти прагнуть побудувати мережі соціальних зв'язків, та працюють у напрямку підвищення своєї конкурентоспроможності. Одним із засобів цього є отримання досвіду роботи. Однак, в першу чергу, пошук роботи та навчання в більшості випадків пояснюється бажанням покращити свій матеріальний стан. Лише у незначній кількості працюючих студентів робота в цілому або частково відповідає спеціальності, яку вони отримують. В цьому випадку про отримання досвіду роботи за фахом не йдеться. Тому робота під час навчання не сприяє, а, іноді, і заважає отриманню якісної освіти та не відбивається на подальшому працевлаштуванні.

¹ Ми спираємось на дослідження "Вища освіта як чинник соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств" (2005-2007р.р.) здійснене соціологами Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна за участю автора (науковий керівник проекту – проф. Сокурянська Л.Г.), за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 студентів 31 ВНЗ України.

Розділ 3. Дослідження проблем молоді та освіти

Окремо необхідно зупинитись на соціально-інтегративній функції вищої освіти, що базується на можливості освіти зближувати студентів завдяки залученню до єдиних цінностей та норм, що в подальшому може стимулювати єдині дії, об'єднувати молодих людей. В умовах навчального закладу зустрічаються представники різних соціальних верств: діти сільських та міських мешканців, вихідці з сімей з різним соціальним статусом, молоді люди з різним культурним капіталом, представники різних національностей та інше. Завдяки взаємовпливу відбувається нівелювання існуючих соціальних та культурних відмінностей. Однак результати дослідження виявили цілий ряд факторів, які на думку самих студентів, роз'єднують їх.¹ З'ясувалося, що серед найбільш вагомих - форма навчання та місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад, за якими, на нашу думку, стоять економічні та соціальні позиції індивіда.

Таблиця 1. Думка студентів щодо факторів які їх роз'єднують у середніх (максимальне значення - 5, мінімальне -1) та рангах

	Середні значення	Ранги
Місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад	3,64	2
Соціальне становище батьків	3,49	8
Матеріальне та фінансове положення сім'ї	3,4	10
Ідеологічні переконання	3,1	12
Культурні уподобання (вільний час та інше)	3,15	11
Релігійні погляди	3,42	9
Академічна успішність	3,54	6
Участь у громадських організаціях	3,6	4
Участь у студентському самоврядуванні	3,62	3
Сім'йне положення	3,52	7
Форма навчання (бюджет чи контракт)	3,92	1
Життєві цінності	3,15	11
Мова спілкування	3,56	5

Тобто освіта не згладжує соціальну різницю всередині студентства, а й опосередковано підтримує таку роз'єднаність.

Оскільки представлення у вигляді середніх оцінок дещо нівелює картину розподілу відповідей респондентів, найбільш цікаві факти ми проілюструємо окремо. Життєві цінності в якості фактора, що роз'єднує представників студентства, не маючи високих середніх оцінок, мали найбільшу кількість категорично негативних відповідей - тобто 9,5% опитаних вважали, що це в повній мірі роз'єднує студентів.

На підтвердження важливості для студентської молоді відчуття єдності життєвих цінностей для забезпечення комфортного існування у певному середовищі свідчили відповіді на питання: "У колі яких людей ви найбільшою мірою відчуваєте себе "своїм"?". Більшість студентів (76%) відчувають себе "своїми" серед людей, які поділяють їхні життєві цінності, а також серед людей свого покоління (57%), в той час, як серед людей з такою ж освітою почувають себе "своїми" тільки 12% опитаних.

Цікавим, на наш погляд, є те, що досить високі позиції серед факторів, що роз'єднують студентів, посіла участь у громадських організаціях та участь у студентському самоврядуванні. Це пояснюється наявністю певної групи студентів із активною життєвою позицією, що реалізується у всіх видах діяльності, в тому числі і в сфері освіти, детермінуючи відокремленість такої групи студентів серед інших.

Одним із ризиків, що актуалізувалися в освіті останнім часом, є політизація освіти. Через активність політичних процесів усі сфери суспільного життя зазнають великого впливу політики. Не є виключенням і система вищої освіти. Ані відносна консервативність цієї системи, ані вузівська автономія не здатні протистояти таким впливам. У науково-педагогічній спільноті існує розуміння такого ризику, при цьому зменшення небезпек у цій сфері розглядається через діалог та співпрацю університетів та влади [3,с.303].

До вже перерахованих слід додати ризик пов'язаний з *сумісництвом*, що пов'язаний із розповсюдженістю цього явища серед професорсько-викладацького складу. Не маючи наміру узагальнювати та критикувати існування такої практики, підкреслимо, що за певних обставин це

¹ Ми звернулись до результатів дослідження "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства" (2008-2009рр.) За репрезентативною вибіркою було опитано 3058 студентів 33 ВНЗ України (керівник проекту – Сокур'янська Л.Г.).

призводить до зниження якості викладацької діяльності, робить неможливим, через брак часу, участь у науковій роботі та засвоєння нових методів викладання.

Звернімо увагу, що особливістю функціонування інституту освіти є органічний зв'язок освіти і науки. Невиконання цієї функції загрожує занепадом наукової діяльності, адже класичні навчальні заклади завжди були осередками науки, в їх стінах формувалася молодий контингент науковців. Зараз молодь з різних причин неохоче залучається до наукової діяльності, лише 7% опитаних у 2008 році студентів збираються після навчання присвятити себе науково-дослідній роботі.

До цього ряду можна додати ризики, пов'язані з тенденціями глобалізації освітнього середовища та інш. В статті ми сфокусували увагу на внутрішніх інституційних ризиках, в той час як зовнішнє середовище несе не менші загрози системі вищої освіти.

На нашу думку, усунення ризиків в системі освіти, перш за все, пов'язане з підвищенням якості вищої освіти. Опитування студентів ХНУ імені В.Н.Каразіна за участі автора з приводу критеріїв якісної освіти (квітень 2009 року, N=1430) показує, що подолання всіх без виключення згаданих у статті ризиків усвідомлюється студентами, принаймні цього навчального закладу, як необхідна умова забезпечення якісної вищої освіти. На їхню думку, усунення таких ризиків можливо у поєднанні з вирішенням проблеми фінансування освіти.

Вища освіта повинна допомагати особистості у подоланні виникаючих впродовж життя ризикових ситуацій, однак вона ж може і продукувати їх. Соціальні ризики – це не загадкові явища, вони піддаються аналізу, прогнозуванню та управлінню. Саме тому одним із завдань для соціологів, що вивчають механізми підвищення якості вищої освіти, повинний стати урахування та аналіз ризиків.

Для вирішення окресленої проблеми потрібно приділяти увагу інноваціям, як суттєвому елементу розвитку системи вищої освіти. Знову звернувшись до досвіду економічної науки, слід зауважити, що виникнення інституційних пасток - головна небезпека саме при проведенні реформ та впровадженні інновацій, уникнути їх - одне з найважливіших завдань, що встає перед реформаторами і потребує соціологічного супроводу управлінських рішень. Тобто, система управління якістю вищої освіти має бути спрямована на мінімізацію ризиків, тоді вища освіта буде соціально-комфортною для всебічного розвитку особистості.

Проведене дослідження обраної проблеми дозволяє зробити нам наступні **висновки**. Вже потрапивши в "інституційну пастку", система вищої освіти вибирає неефективну траєкторію розвитку, а з часом перехід до ефективного розвитку може виявитися важким, якщо взагалі можливим. Якщо в результаті невдалої політики або непередбачених обставин вища освіта опинилася в "інституційній пастці", то чи можливий вихід з неї, і якщо - так, то за рахунок яких механізмів? В такому ракурсі ми бачимо перспективу подальшого дослідження потенційно можливих способів протистояння внутрішньо інституційним ризикам в системі вищої освіти.

Література:

1. Полтерович В.М. Институциональные ловушки: есть ли выход?// Полтерович В.М. // Общественные науки и современность. – 2004. - № 3. – С. 5 – 16.
2. Арбеніна В.Л., Бардіна-Віж'є О.Ю., Ніколаєвська А.М., Остроухова Г.С., Руженцева В.І., Сокурянська Л.Г. Хто і як вступає до вищих навчальних закладів (за результатами дослідження у ВНЗ України)//Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". -2007. - №761. – С.122 -136.
3. В.С.Бакіров Університет і політика /Віль Бакіров // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2009. – 476с.

© С. В. Садрицька, 2010